

Г.О. ӘМИРОВА

АЛЫМ-САЛЫҚ АТАУЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕР

Тарих оқулықтарына зер салып отырсақ, қай кезде де үстем тап өкілдері халыққа алым-салық салып отырғанын көруге болады. Биліктегілер алым-салықтың түрлерін көбінесе өздері ойласстырып, енгізіп отырған. Олар тіпті, патшаға төлейтін салықтардан басқа өздері үшін, әскер үшін деп түрлі мөлшерде алым-салық жинағандарын тек тарих оқулықтарынан ғана емес, түрлі тарихи көркем шығармалардан да көруге болады. Халықтан жиналатын алым-салықтың түрлері әртүрлі болған: заттай, ақшалай, малдай, егін, киіз үй, тері, жұн т.б. Олар «өтіп бара жатқан әскер бөлімдерін» және «қызмет бабымен жол жүріп бара жатқан әкімшілік адамдарын», жаушыларды, салық жинаушыларды, сондай-ақ атақты адамдарды белгілі бір уақытқа тоқтағанда лайықты қабылдау жөнінде түрлі міндеткерліктерді жүктеген. Халық олардың бәріне және қызметшілеріне, үй-жай, таситын құралдар беруге, оларды тамактандыруға т.б. міндетті болған. Солардың бірқатарын талдаپ көрсек:

Жалпы алым-салық деген терминнің өзі «Қазак тілінің түсіндірме сөздігінде» елден үкімет пайдасына алынатын салық, елге түсетін түрлі шығындардың аты делінсе [1, 37], «Қазақстан тарихы» энциклопедиялық анықтамалығында **Алым** – 1. ертеде жер иелерінен алынған салық. Алғашқыда алым заттай, кейіннен ақшалай алынды. Заттай алық қоғамдық қатынастар дамуының алғашқы кезеңінде басым болды. Ақшалай алым тауарлы-ақша қатынасы дамыған кезде өріс алды. 2. Қазақстанда ақшалай немесе заттай алынған салық. Қарапайым халық хан-сұлтандарға, би-болястарға, дін басыларына зекет пен ұшыр төлеғен. Зекет мал басынан, ұшыр егін өнімінен алынған деп береді. **Қараныз**: мектеп оқулығында «Земстволық, жол және басым онға жуық алымдар мен ақшалай салық түрлері енгізілді. Мысалы соғыстың үш жылдығының ішінде Түркістан өлкесінен 70 мың жылқы, 12,7 мың түйе, 13 мыңнан аса киіз үй әкетілді. Жетісу өлкесінен 34 млн сомның малы мен мал шаруашылығы өнімдері жиналды» деп берілсе, көркем шығармалардан салық туралы көптеген мысалдар келтіре отырып, сол заманда неше түрлі алым-салықтың түрлері болғанын көруге болады [3, 8]. Мысалы: Шаруалардың табысынан асып кететін түрлі *алым-салықтар* оларды күйзелтті (БК(б) П тарихы). Олардың біраз малдары *салықтан* босатылды. Тек

өздеріне меншікті төленгіттері үшін ғана *салық*, төлейтін болды [4, 9]. Мәделіханның әкесі Омархан кезінде де ауыр *салық*, орынсыз қиянатқа көнгісі келмеген Сыр, Сарысу, Шу бойының казақтары сан рет bas көтеріп, ереуілге шықкан. [4, 62]. Далалық аудандардағы қатардағы көшпелілер де заттай *алым-салықтар* төледі, міндетті төлемдер мен жұмыстар атқарды (соғым, сыбаға, сабари, пішкеш, сауын т.б.) [2, 195]. Көтерілішілер жасағын мойындаған халық битамал – 4 сомдық *салықтан* өзге *салықтардың* барлық түрінен босатылды, пошта жүйесі жолға қойылды [3, 13]. Ол қол астына қарайтын тайпалардан *алымды* зорлап жинайтын болған (СССР тарихы).

Иқта – Қарахан мемлекеті кезінде көшпендейтер мен егіншілікпен айналысадын шаруалардан алынатын жер салығы. Хандар өздерінің туысқандары мен жақындарына ауданын, аймақтың немесе қаланың халқынан бұған дейін мемлекеттің пайдасына алынып келген салықтар алуға құқық берді. Мұндай тартулар «иқта» деп аталды. Ал оны ұстаушы араб терминімен мұқта немесе иқтадар (парсы термині) деп аталды. Иқта бірнеше сипатта болды, атап айтқанда, иқта үлгісіндегі феодалдық жер сыйлықтары, ірі, орташа және ұсақ төрелер, олардың вассалдары алды.

«Әскери иқта» категориясы – ең көп тараған категориялардың бірі еді. Иқта алған Қарахан әскер басылары тегінде, оны өздеріне бағынышты жауынгерлермен бөліскең болса керек. Үлестердің мөлшері иқтадардың қызметіне, әскери дәрежесіне және сінірген енбегіне байланысты болды [5, 406]. Зерттеушілер сондай-ақ, Қарахан мемлекетінде әскери адамдар үшін заттай және ақшалай ақы беру институты болуы да мүмкін деп жорамалдайды. Иқтадарларға билеушілер талап еткен бойда өздерінің қару-жарағы бар адамдарын алып әскери қызметке келу міндеттелді. Кейде ұсақ меншік иелері жерді бай және ықпалды жер иелерінің қамқорлығына берді, ейткені олар ұсақ меншік иелерін ауыр салықтардан қорғайтын болды және сол қорғағаны үшін де салық төледі.

Ақ Орданың, Моғолстанның, Әбілқайыр хандығының, Ноғай Ордасының енбекші халқының толып жатқан міндетті төлемдер өтеп, аксүйектер мен мемлекет пайдасына салық төлеп отыр-

ды. Олардың көшпелі түрғындардан жиналатын уақытынан бері сакталып келді. Түрғын халық **тагар, қалан, құшыр, зекет** т.б. салықтар төледі.

Тагар – әскерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін қажетті заттай жиналатын салық. Ол Ұлықбек тұсында Саураннан, Сайрамнан, Отыраар мен Йанги-Тараздан, яғни Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның оның әскерлері түрган аймактарынан алынды. Могол хандары да Оңтүстік Батыс Жетісу мен Қашғарияның өз қол астарындағы отырықшыларынан *tagar* жиналды. Тағардың накты көлемі белгіленбей, хан мен басқа да феодалдардың шешіміне байланысты жиналды. Ибн Рузбихан Исфаханидің мәліметтеріне қарағанда, *tagar* түрінде әскер үшін азық-түлік, астық түріндегі (азық) та, салт мінетін аттар мен күш көліктепе үшін жем (алық) та жиналған.

Тағар шаруалар үшін ауыр салық болды, өйткені оның мөлшері айқын емес еді, ханының жіберген адамдары әскер күшіне сүйене отырып, халықтан қанша керек болса, соншасын «тартып» алатын, сөйтіп тұтас аудандарды күйзелтіп, қаныратып кететін. Атап айтқанда, Мұхамед Шайбани ханың қазактарға жорыққа аттанған әскері үшін Ибн Рузбихан айтқан жағдайда «Түркістанның Шығыс аудандарынан» бір айлық азық-түлік жиналған [6, 546- 547].

Монғолдар бағындырылған халыққа ауыр алымдар салып, міндеткерліктер жүктеген. Халық монғол әскеріне жауынгерлер беріп отыруға міндеттелген, отырықши халық та әскери қызмет атқаруға тиісті болған. Мал бағатын көшпелі халық хан сарайы мен өздерінің тікелей мырзаларының пайдасына **құшыр** төлеуге міндетті болған. Отырықши халық жер салығын (**харадж**) төледі. Әскерлерді астықпен, малмен және баскалармен жабдықтауға арналған алым – **тагар**, «**төтенше салық**» (аваиз) және басқа көптеген салықтар салынды. Зерттеушілер монғолдар белгілеп, жер-жерден алынып отырған алымдардың түрі кемінде 20 екенін есептеп шығарды [5, 447]. Пошта бекеттерін (ямдар) ұстай үшін де пошта міндеткерлігі мен түрғын жай беруге міндетті болды. Белгілі бір жерге орналасқан монғол әскерлерін киім-кешекпен және азық-түлікпен жабдықтау міндетті де халыққа жүктелді.

Сондай-ақ тағардан басқа **қалан** салығы салынды. Мұның соңғысының жан басына салынатын құшырдан айырмашылығы ол жер көлеміне қарай белгіленді. **Қалан** – егін салығының бірден оның беру. Монголстан ханы Тағлық-Темірge оның мемлекетіне отырықши бөлігі – Қашғария түрғындары берген өтінішінде **қалан** салығы жайлы да айтылады.

Құшыр көшпелі түрғындардан жиналатын негізгі салық болды. Олда Қазақстанда монғол шапқыншылығынан кейін салына бастады. XIII-XV ғғ. құшыр барлық монғол мемлекетіне, соның ішінде Алтын Орда мен Шағатай ұлысына да тарады, «құшыр» атауымен іс жүзінде көшпелі малшылардан да (мал басының 1 %-ы көлемінде) қалалар мен қоныстардағы егіншілікпен айналысатын түрғындардан да жан басына немесе мал басына салынатын алымды білдіреді. Салық әскерлерді, почтаны, чиновниктер аппаратын ұстаяу жұмысалды. Құшыр Қазақстанда көшпелі түрғындардан кейінректе де жиналды. **Құшыр** – малға салық, 100 бастан 1 бас алу. Кейір еңбектерді қарап отырсақ, осы құшыр салығымен катар ғұшыр салығы туралы да айтылады. Бірақ осы екі терминнің дыбыстыруындағы айырмашылық бір ғана дыбыста болса да, олардың салықтың екі түрі екенін көрүімізге болады.

Ғұшыр – ерте кезде дін жолына деп астықтан алынатын салықтың бір түрі.

Төрттен бір тағы аламыз ғұшырынан,

Тазарсын тары, бидай ұшығынан.

Адамға қарасы жоқ қас кедей де,

Құтылмас біздің ханың қысымынан (Н.Ахметбеков. Жасауыл).

Балқожа, Құнанбай т.б. патшадан шен алған «қасқырлар» ғұшыр бермегендердің астығын арам деп жариялап, оны ешкім сатып алмайтын етті. (З.Акназаров. Ғылыми атеизм).

Үкімет салығының үстінен «**ғұшыр**» деген атпен егіншілерден, «**зекет**» деген атпен саудагерлерден дін салығы алынды (С.Мұқанов. Алып адым).

Көшпелілер хандар мен сұлтандар пайдасына мал басынан жиналатын шарифаттағы негізгі салық – **зекет** төлеуге міндетті болды. Зекет Оңтүстік Қазақстан қалаларындағы қолонершілер мен саудагерлерден де жиналды. Түркістанның отырықши егіншілікпен айналысатын және қала түрғындары басқа да салықтар төлеуге (хараж, баж т.б.) дамылсыз келіп тұратын чиновниктерді, хан жаушыларын қамтамасыз етуге байланысты күш-көлік, почта (жамылғы, қоналғы т.б.) сияқты еңбек төлемдерін атқаруға міндетті болды.

Алапа – тұракты қызметтегі әскердің ат-көлігіне хан, мемлекет тарапынан беріліп отырған азық. Халықтан салық түрінде жиналған. Көшпелі оғыздарда, Салжүқ мемлекетінде тұракты әскерге бөлінетін азық-түлік «алафа-уалафа», әскер жалақысы «нафака» деп аталды [7, 243].

Албан – 18-ғасырда жонғар тайпалары мен жайсандары (зайсандары) жаулап алған елдерінен жинаған алым-салықтың бір түрі. Мөлшері белгісіз [7, 254].

Жасақ – мал мен ақшалай төлейтін салықтың бір түрі. – Сол ұстап бойынша біз қазынаға жүз қарадан бір қара жасақ төлеуге тиісті едік... Патша ағзамға жакқан қызметтері үшін тәре түкимының шанырақ ие сұлтандары мың жылды, мың жарым қара мал, мың жарым сом ақшаға дейін өмір бақи жасақ төлеуден ада етілді. Жаңа устав бойынша Ақмола өкірігі қазактары осы биылғы Тауық жылынан бастап жасақ төлеуге тиісті болатын [4, 9, 91].

Зекет – дін пайдасына алынатын мал салығы. Аға сұлтандардың малы жұтқа іліксе – зекет төле. Жандаралдың, пристаптың үйі өртенсе – үлесінді апар... [4, 9].

Сойыргал – Темір ұрпактарының кезінде жерді сыйға тарту.

Баж – бір мемлекет шегінен екінші мемлекет шегіне өткізетін товар, мұлік сияқты нәрселерден ақшалай алынатын мемлекет салығы [1, 80]. Одактастар өздерінің иелік жерлеріне баж салығын бірдей етіп белгілеген (СССР тарихы).

«Ерікті қаржыландыру» – салықтың бір түрі. Қазақтар майданға Қазақстан аумағы арқылы аттанған өскерлерге ет, нан, мал мен киіз үйлерді тегін беріп отыруға міндетті болды. Аймақ экономикасына миллиондаған соммен есептелеғін орасан зор зиян келтірілді. 1915 жылдың соңына қарай мұндай жағдайға наразылық жаппай сипат ала бастады. Қөптеген болыстардың халқы салықтарды төлеуден, «ерікті қаржыландырудан» бас тартты. Мысал: «Ерікті қаржыландыру» негізінде Қазақстанда ондаған млн сом қаржы жиналған еді [3, 8].

Қазақ халқы ауыр салықтардан құтыла алмады. Орыс отаршылдары қол астына өткен жерлерге бекіністер салып, сондай-ақ салық жүйесіне де өзгерістер орната бастады. Салық жүйесі патша үкіметінің назарындағы күн тәртібіндегі мәселелердің бірі болды. Ұлы жүз қазақтары Ресей қоластына толығымен енгенге дейін Кіші және Орта жүз қазақтарына 1822 жылғы «Сібір қырғыздарының ережесі» бойынша Орта жүз тұрғындары патша қазынасына әр жүз бас майдан бір мал алынған **ясак** салығын төледі. Ал Кіші жүз қазақтары 1837 жылдан бастап жылына 1 сом 50 тиын құміс ақшамен тұтін салығы төлемін төледі. Бұдан басқа бұл екі жүздің қазақтары мынадай салықтар төледі: жол жөндеу, жігіттерді қамтамасыз ету, негізгі жолдар мен Ресей мен Орта Азия территориясы арқылы өтетін керуендердің күзетшілеріне т.б. салықтар төленді. Ал бұл салықтардан сұлтандар мен старшындар босатылды. Тұтін басы салығының қазынаға дұрыс түсуіне билеуші сұлтандар өз бастарымен

жауап берген. Өйткені елден жиналатын алымдардың ен көлемдісі осы тұтіндік басынан жиналатын салықты жинау кезінде басшылар тарапынан қөптеген әділетсіздіктер, паракорлық және басқа да теріс өрекеттер орын алған. Тұтін салығының орнына үкімет көбіне халықтан қой, бидай, тары, арпа т.б. секілді заттай алып отырды, себебі сауда-айырбас орталыктарынан алыс жатқан қазақ ауылдарында бұл алымды ақшалай төлеуге мүмкіндік бола бермейтін. Ресей үкіметі Ресей империясының шекарасынан шеткегі жакқа құміс және өртүрлі валюталарды шығаруға тыйым салды. Кіші жүз қазақтары құміс ақшамен сауда-саттық жасау мүмкіндігінен айрылды, бірақ олар мемлекеттік салықты құмістей төлеуге міндетті болды. Тұтін салығының басқа салықтардан ерекшелігі қолдағы бар майдың санына да, сапасына да, егіннің көлеміне де, салық төлеушінің мұліктік жағдайына да, шаруашылық ісіне де қарамады. Қазақтар әр отбасы 2-3 тұрғын жай үшін салық төлеуге мәжбүр болды, себебі үкімет тас немесе ағаш үйлерге де, саз балшықтан салынған баспаналарға да, жертөлелерге де, тіпті мал ұстаяға арналған уакытша кора-копсы құрылыштарға да тұтін салығын салды.

Бұл туралы мына бір енбектен анығырақ көруге болады: Патшалық Ресей құрамына енген Кіші жүз қазақтарына 1844 жылы 14 маусымда енгізілген «Орынбор қазақтарын басқару туралы ереженің» 79-тармағындағы салық түрлері: тұтін салығы, басқа жерге барып жұмыс істеу үшін билет салығы, далаға арнайы жұмыс бабымен шыққан кезде жүктөрін алып жұру үшін қазақ сұлтандары беруге міндетті болған түйе салығы, сонымен қатар сұлтандарға Орынбордан шыққан казак отрядтары үшін жол көрсетуші, шабарман, керуендерді алып жұруға адамдар тауып беріп отыру міндеті жүктелген [8, 245].

Кейбір әдебиеттерді қарап отырсақ, «Шанырақ салығы» туралы мәліметтер беріліп қалады, бірақ зер салып қарасақ, осы «Шанырақ салығы» мен тұтін салығы түрліше аталғаны болмаса, екеуі бір сияқты. Өйткені «шанырақ» сөзі мен «тұтін» сөзі бір мағынада жұмысалып тұрған синоним сөздер болып табылады, екеуінен алынған алым түрлері де бірдей.

Шанырақ салығы – әр шаныраққа салынатын салықтың түрі. Қолемі өртүрлі. Қарқаралыға аға сұлтаны Тәуке келіп, Ұлы Жамантайдың шабармандары келіп, Олжабай үш жылдан бері ақ патшаға **шанырақ салығын** төлемепті деп жалғыз інгенді ботасынан айырып тал түсте алып кетті. [4, 66]. Сол жалғыз түйелерін алып кеткен күннен бастап «шанырақ салығын» салған ақ патша мен

сол «шаңырақ салығы» үшін жалғыз түйелерін шабармандарына алдыртып, жас ботасын боздатқан Жамантай сұлтанға деген өшпенділік он үш жасар бала жігіттің жүргегіне қара қан боп қатқан [4, 67]. Ал енді берілген мысалдарға қарасақ, жоғарыда аталған «өрежеде» айтылған түйе салығын көруге болады. Соған қарағанда, осы аталған салық түрлері қазактар арасында әртүрлі аталағып келген бір ғана салықтың түрі мә деп ойлаймыз.

Мал салығы алынатын жасақ салығы мен ясак салығы туралы да осыны айтуға болады, бұл екі атаудың да фонетикалық өзгеріске түскен, әр кезде түрліше аталған бір ғана үғымды білдіретіндігін көреміз.

Салық жинаушылар мен билеуші сұлтандар салық есебінен жиналған малды, астықты т.б. сатып, казынаға ақшалай төлеп отырған. Сатудан түскен сома мен алым мөлшерлері арасындағы айырма олардың өз қалтагарына түскен. Мұның барлығы аздай олар «Қайырымдылық салығы» дегенді ойладап тапқан. Мектеп окулығында [3, 8]: «... Арнайы соғыс салығы салынды... Көптеген тұра және жанама салықтардан тыс қазактардан мал мен киіз үйлерді жинайтын әртүрлі «қайырымдылық» салықтары алынды. Земстволық, жол және басқа онға жуық алымдар мен ақшалай салық түрлері енгізілді» деген.

Ал енді халықтан алым-салық жинауды долық деп атаған. Сөздіктे бұған мынадай анықтама берілген:

Долық – алым-салық жинауды ертеректе осылай да атаған [2, 262].

Азық-тұлік салғырты – азамат соғысы кезінде Кенес үкіметі қолданған ауылшаруашылығы өнімдерін дайындаудың төтенше жүйесі, «соғыс коммунизмі» саясатының негізгі белгілерінің бірі. Азық-тұлік салғырты бойынша шаруалар өзінде

өлмestін құніндей ғана азық қалдырып, қалғанын мемлекетке міндettі түрде тұракты бағамен сатуға тиіс болды. Еркін сатуға, базарға шығаруға тыйым салынды [7, 123].

Жалпы салық түрлерін мынадай топтарға бөлуге болады: жер салығы, оған: **икта, харадж, сойырғал**; мал салығы, оған: **зекет, құшыр, жасақ, ясак, шаңырақ салығы**; заттай салық, оған: **алапа, албан, тағар, ерікті қаржыландыру**; ақшалай салық, оған: **жасақ, қайырымдылық салығы баж, тұтін салығы**; астық салығы, оған: **ғұшыр, қалан** т.б. жатады.

Мақала көлемі көтермейтіндіктен, алым - салық атауларына қатысты терминдердің аз ғана бөлігіне тоқталдық, мұнда біз олардың шығу тегін, қолданылу мерзімін көрсетуді, оларды топтап, жіктеуді мақсат етпедік. Бұл бөлімде біз қазақ тіліндегі осы салаға қатысты терминдер жайын, олардың түрлері мен білдіретін мағыналарын сөз еттік.

ӘДЕБІЕТ

1. КТТС. 1-т., 37-б.
2. Қазақстан тарихы /Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Аруна, 2006. 765 б.
3. Қазақстанның қазіргі заман тарихы. 9-сынып, Алматы: Атамұра, 8-б.
4. Есенберлин I. Карап. 9-б.
5. Қазақстан тарихы. 1-т., 406-б.
6. Қаз.тар.2-т. 546- 547 бб.
7. ҚҮӘ. 1-т., 243-б.
8. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в ХVIII- начале ХХ в.в. Алма-Ата: Изд. Каз ССР, 1981, - 245.

Резюме

Посвящена лингвистическому исследованию исторических терминов, в частности, названий разновидностей оброков, употребленных XIX веке. Автор дает краткое описание по каждому термину, поясняет их значение, пути образования.